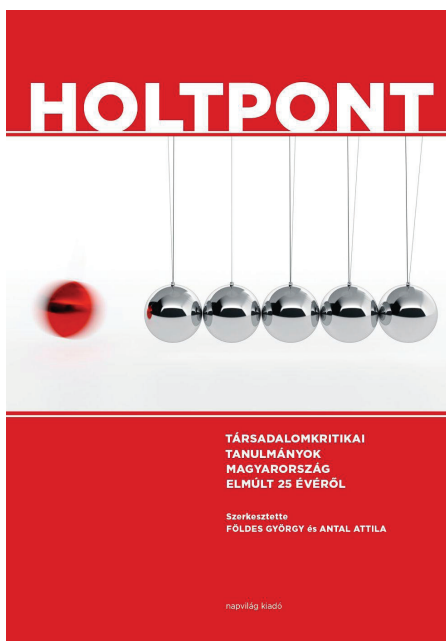

HOLTPONT ÉS ELMOZDULÁS

A nemzetközi politikai gazdaságtan diagnózisától a jóléti állam északi modelljének terápiájáig

*Holtpont
Társadalomkritikai
tanulmányok Magyarország
elmúlt 25 évéről*
Budapest: Napvilág, 2016

Pogátsa Zoltán:
*Magyarország politikai
gazdaságtana
Az északi modell esélyei*
Budapest: Osiris, 2016

DOI: 10.18030/SOCIO.HU.2016.4.110

„Nem a szociológus telhetetlen mértéktelenségét kell okolnunk, ha jól körülhatárolt szakterületét elhagyja, amit a szaktudományok néha megdöbbenéssel vesznek tudomásul. Ennek oka a valóság maga. Mert a valóság nem tette meg azt a szívességet a részterületek kutatóinak, hogy gondosan körülhatárolt szakterületen fejlődjék, amelyek közül egyik se tudjon arról, ami a másiban történik.”
Mannheim Károly: A jelenkori szociológia feladatai (2000 [1932]: 356)

A probléma a valóság maga, amely „nem tette meg azt a szívességet”, hogy figyelembe vegye szakterületünk és érdeklődésünk határvonalait. A gazdasági, politikai, társadalmi, történeti és kulturális folyamatok nem különülnek el úgy, ahogyan diszciplínáink (gazdaságtan, politikatudomány, szociológia, történet- és kultúratudomány) fegyelmezni próbálnak bennünket (Wallerstein 2004 [2003]). Ha meg kívánjuk érteni eredendő és szerves összefüggésüket (amit csak analitikusan választhatunk szét), akkor szintetikus nézőpontot kell keresnünk – ahogyan azt a mottóban idézett Mannheim Károly is tanácsolta nekünk a 20. század harmincas éveinek elején (Mannheim 2000 [1932]). Ugyanígy nem torpanhatunk meg államhatárok, nemzethatárok, kulturális határvonalak előtt sem, mert a valóságos folyamatok e határokat sem tisztelik (Wallerstein 2010 [2004]). E probléma meghaladása érdekében tett javaslatot Immanuel Wallerstein a *történeti társadalomtudományok* intézményesítésére, amelyek csak konkrét vizsgálati témák szerint különböznének el egymástól (Wallerstein 2010 [2004]: 15–55, 2004 [2003]: 178).

¹ PhD, egyetemi adjunktus, ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Tanszék

Aki kordiagnózist kíván készíteni a jelen és a közelmúlt történetéről, jól teszi, ha a határokat és korlátokat áthágó összefüggéseket keresi. Aki pedig a helyzetképen túl gyógymódot is javasolni kíván, annak egyenesen kötelessége, hogy a társadalmi világot részekre szabdaló analitikus vizsgálatokat szintetikus látószöggel egészítse ki.

KORDIAGNÓZIS ÉS TERÁPIA?

Két kötet is megjelent 2016-ban Budapesten, amelynek szerzőit valószínűleg ugyanez ösztönözte arra, hogy szűkebb szakterületükről részben kilépve a nemzetközi politikai gazdaságtan elemzési eszközeihez nyúljanak. A Földes György és Antal Attila szerkesztésében megjelent *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről* (Budapest: Napvilág, 2016) az egyik; Pogátsa Zoltán: *Magyarország politikai gazdaságtana: Az északi modell esélyei* (Budapest: Osiris, 2016) a másik. Az előbbi egy gyűjteményes kötet, szerzői javarészt harmincas éveikben járó társadalomkutatók, a Politikatörténeti Alapítvány ösztöndíjasai, a Földes György vezette Politikatörténeti Intézet Társadalomelméleti Műhelyének tagjai. Szakmai hátterük sokrétű: politológusok, közgazdászok, szociológusok, történészek és kulturális antropológusok. Néhányan kizárólag kutatóként, oktatóként dolgoznak, másoknak számottevő aktivista múltja, politikai-mozgalmi tapasztalata is van. Hasonló nemzedéki helyzetük mellett összeköti őket a szaktudományos megközelítésmód bővítésének igénye. A szerkesztői előszóban ez olvasható:

„A kötet jelentős hányadát olyan tanulmányok alkotják, amelyek a többek által holtnak nyilvánított politikai gazdaságtan, illetve a szociológia eszköztárával elemzik a közelmúlt és a jelen politikai viszonyait. Ezekben a témakörökben olyan, korábban örökre letudottnak vett fogalmak és kategóriák segítik az elemzést, mint az osztály, az osztálystruktúra, kapitalizmus és részvételi demokrácia” (Földes–Antal 2016: 7).

A nemzetközi politikai gazdaságtani megközelítésmód egyértelműen jellemzi Scheiring Gábor és Sebők Miklós tanulmányát, de Vastagh Zoltán, Csigó Péter, Missetics Bálint és mások elemzésében is megtaláljuk nyomait. A másik könyv szerzőjének, a közgazdász-szociológus Pogátsa Zoltánnak munkája már címében is nemzetközi politikai gazdaságtani elemzést ígér (Pogátsa 2016, vesd össze: 2011). Mint az előszóban írja:

„Messze nem vagyunk unikálisak, és ez jelen helyzetünkben inkább vigasz. Hogy kicsit kívülről lássuk magunkat, látnunk kell más országok párhuzamain végigvezetve azt, hogy problémáink messze nem különböznek más országokétól annyira, amennyire azt belterjes belpolitikánkba és nyelvi izoláltságunkba bezárkózva gondoljuk. Jelen könyv ehhez kíván hozzájárulni a politikai gazdaságtan eszközeivel” (Pogátsa 2016: 8).

Ez a kutatói látószög meglehetősen furcsán is csenghet, így Pogátsa nyomban hozzátesszi:

„Ez a diszciplináris önmeghatározás az idősebbeknek talán a szovjet szocializmus kötelező (vulgár)marxista képzéseit juttatja eszébe. Ezt is rosszul tudjuk. Politikai gazdaságtannak nevezték az általuk művelt tudományosságot már az olyan klasszikusok is, mint Adam Smith és David Ricardo. Csak a 19. század végén kezdett el a közgazdaságtan úgy tenni, mintha lehetséges lenne a gazdaságot a politika befolyásától elkülönülve értelmezni. Ekkortól nevezi magát jelző nélküli közgazdaságtannak mindenekelőtt a domináns neoklasszikus irányzat, bár sok más iskola soha nem fogadta el ezt a szétválasztást. Manapság a fejlett világ tudományosságában széles körben elfogadott, hogy a globális gazdaságon belül koherens

és teljes értelmezési keretet csak a nemzetközi politikai gazdaságtan adhat” (Pogátsa 2016: 8, vesd össze: Pogátsa 2011).

És még ha e szemlélet a *Holtpont* nem is minden tanulmányát hatja át, a kötet elejére helyezett elemzéseket ez fűzi össze. Felmerülhet a kérdés: végső soron mi a kapcsolat a *Holtpont* munkái között?² És – különösen – miért sorolható egymás mellé a két könyv? A hasonló nemzedéki helyzeten túl (a legfiatalabb szerző 29 esztendő, de a legidősebbek is csak 42 évesek, vagyis *mindannyian* az újabb kutatói generációt képviselik) alighanem az, hogy a tanulmányokat jegyzők

„...nem akarják elfogadni a mai helyzetet. Ők igazságosabb, szolidárisabb társadalmi-gazdasági rendszert és demokratikusabb politikai berendezkedést akarnak. [...] [E]z az új nemzedék – tetszik, nem tetszik – egyben látja az elmúlt negyedszázadot. Ez nem jelenti azt, hogy a szerzők általában egyenlőségjelet tennének az elmúlt időszakot uraló baloldali-liberális és jobboldali-neokonzervatív diskurzusok közé, de keresik és elemzik egymást feltételező létük társadalmi-gazdasági hátterét” (Földes–Antal 2016:7).

A fentiek mellett a két kötetet baloldali-szociáldemokrata alapállásuk helyezi egymás mellé.³ Pogátsa elemzésére is ráillik a *Holtpont* szerkesztőinek összegzése:

„A tanulmányokból az a következtetés adódik, hogy a nemzeti együttműködés rendszerét fel kell, hogy váltsa az európai együttműködésben részt vállaló Magyar Köztársaság társadalmi-gazdasági szolidaritásnak formát adó demokráciája. Ennek az új köztársaságnak tagadnia kell az illiberális berendezkedést, de nem lehet pusztá folytatása a 2010 előtti liberális alkotmányos demokráciának. A korábbi modernizációs konszenzus helyébe az igazságosabb társadalom vízióját célszerű állítani, a zárt nemzetfelfogást a nyitott, befogadó nemzetfelfogással érdemes felváltani” (Földes–Antal 2016: 8).

Pogátsa más szavakkal ugyanezt szögezi le: a maga részéről

„...nem hisz abban, hogy Magyarország számára ne lenne elérhető egy harmonikusabb, depolitizáltabb, igazságosabb, egyenlő esélyt adó, fokozatosan gazdagodó, a globális gazdasági függőségeket értő, annak kihívásaira válaszokat adni képes, széles középosztállyal bíró, fenntartható, demokratikus társadalom” (Pogátsa 2016: 7).

A két kötet közötti fő különbség talán abban áll, hogy míg a *Holtpontban* sorakozó tanulmányok diagnózisait nem mindig követik konkrét terápiás javaslatok (a szerzők legfeljebb utalnak a lehetséges gyógymódokra), addig Pogátsa a jóléti állam északi-skandináv modelljének bemutatásával és propagálásával a lehetséges kiút konkrét irányát is kijelöli (lásd Pogátsa 2015, 2016: 21–33, 203–243). Természetesen a *Holtpont* számos szerzője szintén deklarálja elkötelezettségét egy igazságosabb, szolidárisabb, egyenlőbb és demokratikusabb rendszer mellett, utalásaikból azonban nem olvasható ki sem egy átfogó jövőkép, sem egy követhető útiterv.

² Itt jegyzem meg, hogy a *Holtpont* alcímében szereplő jelzés (misperint a könyv „társadalomkritikai tanulmányok”-at közöl) valamilyen félrevezető. A tanulmányok módszere jobbra valóban kritikai ugyan, ám egyik sem a társadalom kritikájáról van szó. Sokkal inkább a hatalom, pontosabban az 1989-ben, illetve 2010-ben kialakult politikai-gazdasági rendszer kritikáját nyújtják.

³ A két kötet műfajának hasonlóságát és az irántuk érdeklődők átfedő körét is jelzi, hogy miután világossá vált, hogy hivatalos könyvbemutatójuk azonos időpontra esik, 2016. április 22-én, pénteken, 16 óra előtt néhány perccel a Millenáris Parkban várakozó érdeklődőknek dönteniük kellett. Vagy Pogátsa Zoltán könyvének bemutatóját választották (ahol – a szerző mellett – Szelényi Iván ajánlotta a figyelmükbe a kötetet), vagy a Pogátsa könyvét szakmailag lektoráló Andor Lászlót hallgatták meg, aki Gagyai Ágnessel és a *Holtpont* szerkesztőivel együtt ez utóbbit mutatta be.

A DEMOKRÁCIA HANYATLÁSA

A *Holtpont* talán legjobban sikerült munkája Scheiring Gábor (2016) nyitótanulmánya (*A nemzeti burzsoázia diszkrét bája: A demokrácia hanyatlásának politikai gazdaságtana*). Scheiring az ország demokratikus „visszacúszását” kívánja megmagyarázni imponálón széles körű irodalom felhasználásával. Mint írja:

„...a helyzet 2010 körül drámaian megváltozott. Bár a demokrácia minőségének eróziója már 2006-ban elindult, széles körben és alaposan dokumentált, ahogy Orbán Viktor kormánya a 2010-es hatalomátvétel után szisztematikusan elkezdte leépíteni a liberális demokrácia alapvető intézményeit” (Scheiring 2016:13).

Kiindulópontja, hogy sem a tranzitológia, sem pedig a liberális modernizáció értelmezési kerete nem képes megmagyarázni, mi történt Magyarországon az elmúlt 10–15 évben (vesd össze: Böcskei 2016). Ezért vissza kell térni egy olyan értelmezési kerethez (a nemzetközi politikai gazdaságtanhoz), amely tágabb perspektívából képes szemlélni a folyamatokat. A demokrácia hanyatlásának okait keresendő a demokrácia társadalmi-gazdasági feltételeinek elemzésébe kezd, azaz kilép a politikatudomány szűkre szabott látószögéből. Mint írja: „*Függő változóm a demokrácia, magyarázó változóként pedig a fejlődés, a társadalmi osztályok és a nemzetközi gazdasági rendszer különböző vonatkozásait használom*” (Scheiring 2016: 14). Azt állítja, hogy nem lehet pusztán a politikai szereplők cselekvéseiből, illetve a politikai intézmények ebből következő dinamikáiból levezetni a történeteket. A demokrácia hanyatlásának megértéséhez az adott gazdaság, illetve társadalom nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt helyének, félperiférikus helyzetének, függő fejlődésének, osztálydinamikáinak elemzése adja meg a kulcsot:

„...olyan, nem determinisztikus osztályelméletre van szükség, mint amelyet a weberiánus és posztmarxista teoretikusok dolgoztak ki, valamint a nemzetközi munkamegosztás elméletére, amit a függő fejlődéssel és a kapitalizmus változataival foglalkozó tudósok nyújtanak. Az osztályhelyzet és a gazdasági struktúra befolyásolja az emberek viselkedését, de nem határozza meg teljesen azt. Kulturális, ideológiai és szervezeti tényezők is fontosak ahhoz, hogy megmagyarázzuk a demokratizáció és visszacsúszás folyamatait. A politikának van egy viszonylagos autonómiája, amit Orbán arra használ, hogy létrehozza és fenntartsa a (felső) középosztály és a nemzeti tőkések szövetségét” (Scheiring 2016:38).

Hangsúlyozza tehát, hogy a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt félperifériás pozíció erősen befolyásolja, *de nem határozza meg* a függő fejlődés pályáját, az elosztási konfliktusok okozta osztálydinamikákat. Ezek összessége szintén nem magyarázza meg teljes mértékben a relatíve autonóm politika mozgását és a demokrácia hazai válságát, ám e hatások elemzése nélkül az értelmezés biztosan kudarcot vallana.⁴

A globális munkamegosztásban félperifériás-perifériás helyzetben lévő, függő államok demokráciája is sérülékenyebb – szögezi le a szakirodalom alapján Scheiring is (2016: 18–20). Álláspontja szerint nagy szükség

4 Hasonló felfogás jellemzi a *Fordulat* folyóirat 1989-cel foglalkozó tematikus számát, ami így műfajában is rokonítható a *Holtpont*-tal (Jelinek–Pinkasz [szerk.] 2014). Látható ennek ellenére néhány szemléletbeli különbség is. Csak egyetlen egyet említve: Pogátsa és Scheiring egyaránt nemzetközi (internacionális) viszonyokról, illetve nemzetközi politikai gazdaságtanról írnak, noha – különösen gazdasági folyamatok esetében – talán helyesebb volna transznacionális (azaz: a nemzeti kereteket átmetsző, attól függetlenül szerveződő) viszonyokról gondolkodni. A *Fordulat* 21. száma bevezető tanulmányának szerzői e megfontolásból 1989 globális politikai gazdaságtanához kínálnak szempontokat (Jelinek–Pinkasz [szerk.] 2014, különösen: 10–63). Böröcz József (2009), ugyanígy, visszatérően kritikai geopolitikai gazdaságtanról ír a helyett, hogy az államok vagy a nemzetgazdaságok közötti interakciókat jelölő nemzetközi viszonyokra szűkítené értelmezését.

van a demokrácia hanyatlásának olyan értelmezésére, amely azt nem pusztán befolyásos szereplők (végső soron személyek, mint például Gyurcsány Ferenc és Orbán Viktor) hatalmi ambícióiból és küzdelméből vezeti le, hanem strukturális magyarázatot keres arra a kérdésre válaszul, hogy miért nyerhettek egyes politikai személyiségek ilyen nagy befolyást a politikai dinamikákra. „Azokban a tanulmányokban, amelyek kínálnak valamilyen magyarázatot a jelenségre, a legnépszerűbb nézet az, hogy a demokrácia visszacsúszása Orbán Viktor antidemokratikus politikai manőverezéseinek tudható be” (Scheiring 2016: 16). Scheiring Gábor ezért vitatja például a maffiaállam politikai főszereplőkre koncentráló magyarázatát is (Magyar [szerk.] 2013, 2015). Úgy látja ugyanis, hogy az Orbán Viktor vezette Fidesz egy igen összetett erőterben emelkedik fel és szerez kétharmados politikai többséget. Nemcsak Orbán formálja a nemzeti burzsoáziát, de az is erőteljesen formálja őt és rendszerét:

„...a külföldi tőke dominálta duális magyar gazdaságban érvényesülni próbáló feltörekvő nemzeti tőkés osztály támogatása fontos szerkezeti eleme az illiberalizmus építményének. [...] A feltörekvő nemzeti tőkés és a kormány kölcsönös függőségben alakítják ugyanis egymás mozgásterét” (Scheiring 2016:16–17).

Scheiring magyarázata szerint a gazdasági elit polarizációja kulcstényező a történetek megértésében. Ez alatt a nemzetközi tőke és a hazai tőkés osztály érdekeinek fokozódó különbségét érti, s úgy látja, hogy a nemzetközi tőke a hazai technokrata-menedzser elittel (és politikai képviselőjükkel: a szocialista-szabaddemokrata koalícióval) együtt szűk korlátok közé zárta a nemzeti tőke érdekérvényesítésének útját (Scheiring 2016: 22, vö. Eyal–Szelényi–Townsend 1998, Szalai 2001). Orbán Viktor illiberális rezsimjének felemelkedése így részben ezeket az akadályokat áttörni kívánó nemzeti burzsoázia érdekérvényesítésének eredménye (amennyiben a 2010 után hatalomba kerülők – a Fidesz–KDNP és a nemzeti tőkésosztály – kölcsönösen támogatják egymást).⁵

„Orbán épp annyira függ a feltörekvő nemzeti tőkésektől, mint ahogy ők függnek az Orbán által megteremtett lehetőségektől. Ez egyfajta kölcsönösen konstitutív viszony, hiszen a nemzeti tőkés nem a semmiből bukkantak elő” (Scheiring 2016: 29).

Diagnózisával Scheiring végső soron a Nemzeti Együttműködés Rendszerének ellenszerét keresi, amit az „eredményes progresszív politika” feladatának tekint. Leszögezi, hogy ennek a politikai stratégiának szakítania kell a 2010 előtti progresszív konszenzussal, amelyet tanulnia kell annak hibáiból:

„Egy eredményes progresszív politika számol a demokratikus politikában megjelenő osztálydinamikákkal, az eredményes magyar progresszív politika pedig a félperifériás függő fejlődés belső ellentmondásai felől közelítheti meg ezeket az osztálykonfliktusokat. [...] Az eredményes progresszív politika az elosztási konfliktusokat nem elfojtja, nem söpri a szőnyeg alá, hanem a demokratikus politika felszínére hozza, hogy a rendszeren belül adjon rájuk választ. E progresszív politika elméletének kidolgozása azonban már túlmutat e tanulmány keretein” (Scheiring 2016: 39).

2010 KULCSA 1989

Scheiring nyitótanulmányának részletesebb ismertetését mindenekelőtt kiválósága indokolja. Ugyanilyen kiemelkedő munka Csigó Péteré (2016), amely az 1989 és 2010 közötti demokratikus intézményrendszer kritikából vezeti le azt az új demokráciamodellt, amelynek kiépítését szerinte a – Scheiring által is megjelölt –

⁵ Politikai és gazdasági erőcsoportok, pártok és párt(közeli)cégek hálózatainak ezt valószínűsítő magyarázatához David Stark és Vedres Balázs kiváló elemzése is nagyban hozzájárult (Stark–Vedres 2012).

progresszív politikának célul kell tűznie. A '89 mint társadalmi csapda című írás fő állítása az, hogy az 1989 után létrejövő politika rendszer kétosztatú, „fentre” és „lentre” tagolódó modell volt, amely kétosztatúságból az 1989 után kiépült intézményrendszer tagadása (a Nemzeti Együttműködés Rendszere) sem lép ki. Csigó szerint hatalom és nép, elit és tömeg, állam és társadalom szétválasztásán alapuló politikai berendezkedések egyaránt elhanyagolták a demokratikus akaratképzés, a képviselőlet és közvetítés középszintű intézményeinek kialakítását. Álláspontja szerint a demokratikus véleményformálás csatornáira, a „közép” rehabilitására van szükség, ez teszi ugyanis csak lehetővé a formális demokrácia valóságos tartalommal telítését, a demokrácia demokratizálódását (Csigó 2016: 126–128). Mint írja, az 1989-ben létrehozott politikai rendszerből

„...hiányoztak a képviselőleti akaratformálás önálló intézményei (tömegpártok, tömeges érdekképviseleti szervezetek vagy az ezeket helyettesíteni képes új képviselőleti eljárások és intézmények), és a rendszer szereplői nem is tettek semmit az államtól és a civil társadalomtól egyaránt független, a kettő között hidat verő politikai akaratformálási-képviselőleti rendszer létrehozásának érdekében. Épp ellenkezőleg: '89 ideológusai és kritikusai egyaránt egy kétosztatú térként gondoltak el a demokráciát, amelyben az állammal összefonódott politika 'fenti' rendszere szemben áll a társadalom 'lenti' szférájával” (Csigó 2016: 96).

Az 1989-ben intézményekben rögzült gondolat így csapdába csalta a politikai akaratképzés folyamait, és rabul ejtette a politikai gondolkodást is. A pártállami múlt megszakításának vágya depolitizálta a társadalmat, ám ezzel továbbra is az állam felső világába zárta a politikai akaratképzést. A csapda ezzel zárult be. Annak ellenére ugyanis, hogy egy rendszer *közjogi-politikai intézményei* demokratikusan épülnek fel, korántsem biztos, hogy az *állampolgárok* maguk is demokratikusan gondolkodnak és demokratikusan hoznak döntéseket. Az állampolgároknak, a felnövekvő nemzedékeknek meg kell tanulniuk demokráciát, be kell gyakorolniuk a demokratikus eljárásokat. Ehhez a demokratikus részvétel intézményeire: a demokrácia „iskolájára”, a demokratikus akaratképzés középszintű fórumaira lenne szükség:

„A '89-es liberális konszenzus szellemében hozott törvények célja [azonban] nem az volt, hogy létrehozassanak egy, az államtól elkülönülten működő politikai akaratképzési szférát, amely hatékonyan képes közvetíteni az állam és a társadalom között, hanem az, hogy 'odafent', az állami-politikai szférán belül biztosítsa, hogy a kormányra került pártok ne élhessenek vissza az állami hatalommal, ne torzíthassák a pártok versenyét” (Csigó 2016: 101).

Ám még ez sem okozott volna gondot, ha a kritikák eredményeképpen vagy a rendszer önkorrekciója nyomán e tartalmatlan, pusztán a formára összpontosító modell megváltozott volna. Csigó arra hívja fel a figyelmet, hogy a '89-es berendezkedés csapda voltát annak kritikusai sem ismerték fel, így őket is rabul ejtette. Ők is figyelmen kívül hagyták, hogy a

„... 'nép szuverén akarata' [...] nem a 'fentiek' által szabályozott választási procedúrában és nem is a 'lentiek' autonóm elvárásaiban képződik, hanem a politikai akaratformálás és képviselőlet hierarchikusan szervezett, a fentet a lenttel összekapcsoló 'középső terében'” (Csigó 2016: 106).

Az elemzés külön erénye, hogy rámutat: a politikai tér kétosztatúvá alakítása „nem magyar félreértés, hanem egy Nyugatról importált téves diskurzus” (Csigó 2016: 105). A tanulmány tudásszociológiai magyarázatot nyújt arra vonatkozóan, miért lett éppen ilyen a magyar politikai rendszer. Csigó szerint a tömegpártokon nyugvó képviselőleti demokráciák Nyugat-Európában az 1970-es, '80-as években formálódtak át mediatizált populista

demokráciákká. Az addig háromosztatú politikai tér középső demokratikus tere kiüresedett, a képviselet és a politikai akaratképzés intézményes csatornái leépültek, a tömegpártok tagsága lecsökkent, a pártelitek a politikai marketing eszközeivel felülről lefelé szervezték meg hatalmuk mediatisált gyakorlását. Az 1980-as évek közepére-végére a politikatudomány a demokrácia minimalista, formális elméleteit rögzítette a demokratikus politika modelljeként, az 1989-től újra felzárkózni kívánó Magyarország pedig e modellt vette át, amikor a demokratikus intézmények felépítésébe kezdett (Csigó 2016: 110–117). A felzárkózni akarás „kényelmi pozíciójában” (Csigó találó kifejezése) egy olyan modellt emeltünk át, részben másoltunk le, ami a képviselet, a véleményformálás és az érdekegyeztetés intézményeit addigra már nyugaton is kiürítette. A demokrácia e minimalista, formális modellje az 1990-es évektől nyugaton is éles kritikák kereszttüzébe került, ennek híre azonban hozzánk alig jutott el.

Csigó erre a kritikai irodalomra támaszkodik, amikor azt javasolja, hogy nálunk is intézményesíteni kell a demokratikus érdekegyeztetés középszintű fórumait, a közjó megvitatásának és kiérlelésének diszkurzív-deliberatív formáit, a részvétel módjait. E nélkül 1989 politikai rendszere ugyanúgy illegitim marad, mint annak 2010-es tagadása, mert egyik sem tudja áthidalni a politikai „fent” és „lent” (állam és társadalom, politikai elit és nép, hatalom és alávetettek) intézményesített szakadékát. Az alulról felfelé irányuló véleményformálás, akaratképzés és közvetítés demokratikus intézményei nélkül csak a pártelitek uralta, tagság nélküli médiapártok felülről lefelé irányuló hatalomtechnikai manipulációja marad egy olyan „demokráciában”, amely valójában lezárta a képviselet, a közvetítés és a részvétel lehetőségeit.

Csigó Péter remekül megírt, megvilágító erejű tanulmánya – Scheiring Gábor gondolatgazdag elemzése mellett – alighanem a *Holtpont* legkiválóbb munkája. Éles szemű elemzések, erős diagnózisok, amelyek ugyanakkor felvillantják a lehetséges terápia formáit is, ha kidolgozni jelen keretek között nem is állt módjukban. Lásuk e ponton Pogátsa Zoltán könyvének helyzetértékelését! Meglátása szerint ugyanis szintén legalább 1989-ig (de inkább a kései kádárizmusig) kell visszatekintenünk a mai rendszer jobb megértése érdekében.

Problémameghatározása egybevág Csigóéval, bár míg Csigó főként a politikai intézményrendszer elhibázott átvételéről ír, Pogátsa a megcélzott kapitalizmusmodellt tartja rossz döntésnek. Pogátsa szerint a legnagyobb bajt az okozta, hogy 1989-ben az elitek rosszul „választottak” gazdasági-társadalmi modellt, amikor a kései kádárizmus (állam)szocializmusát a „jelző nélküli” kapitalizmussal kívánták felváltani. Ahogyan Csigó, úgy Pogátsa is tudásszociológiai magyarázattal egészíti ki kritikáját, amikor rámutat: érthető, hogy az akkori helyzetben így döntöttek, de ma már jól látható az is, hogy döntésük rossz volt. A választás túlságosan leszűkült, a szocializmus vagy kapitalizmus hamis dichotómiájára redukálódott, s érdemben fel sem merült, hogy a kapitalizmus *melyik változatával* volna célszerű leváltani a későkádári „létező” szocializmust. Mint Pogátsa fogalmaz:

„A nyugati világ iránti vágyakozás abból indult ki, hogy ha nem a létező szocializmus lenne az uralkodó rendszer, akkor óhatatlanul annak ellenpárja, a (jelző nélküli) ‘kapitalizmus’, azaz a nyugati életszínvonal és demokrácia válna elérhetővé” (Pogátsa 2016: 10).

E leszűkültég egyfelől valóban érthető. A nyolcvanas évek uralkodó közgazdaságtani és ideológiai áramlatainak fényében a (jelző nélküli) kapitalizmus a „kevés állam, sok piac” ideológiájába burkolózó angolszász modellnek felelt meg. Ez látszott éppen győzedelmesnek, így a közgazdasági elit ezt kínálta megoldásként a felzárkózási vágyakat dédelgető magyar társadalom számára.

„A nemzetközi környezet említett neoliberális ideológiai dominanciájának megvolt a hazai lenyomata is. A kelet-európai kommunista gazdasági modellnek a jugoszláv öngazgató változat mellett ismert módon a magyar új gazdasági mechanizmus volt a másik nemzetközileg elismert kísérleti laboratóriuma. Már ezek a korai reformpróbálkozások is tulajdonképpen a piacosság irányába mutattak, ezért nem meglepő, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt és a demokratikus ellenzék közgazdászai a nyolcvanas években zökkenőmentesen közös nevezőre juthattak a 'reformközgazdász-generáció' címke alatt” (Pogátsa 2016: 11, vesd össze: Bockman–Eyal 2014 [2002]).

Pogátsa tudásszociológiai kritikája éppen azt kívánja megmagyarázni, miért a reformközgazdászok e csoportja vált dominánssá a rendszerváltás modellválasztásakor, illetve hogy e reformközgazdászok miért éppen a piacosságban (a piacok felszabadításában), valamint az állami szerepvállalás leépítésében látták a felzárkózás kulcsát (részletesebben: Bockman–Eyal 2014 [2002], Eyal 2014 [2000], Bockman 2011). Pogátsa így folytatja: e reformközgazdász nemzedéket

„...elsősorban a tervutasításos rendszer kritikája, a hiánygazdaság elméleti levezetése érdekelte, ezért érhető módon az e szempontból releváns osztrák iskola (Hayek, von Mises), illetve az ebből kinövő neo-liberalizmus iránt érdeklődtek. Kornai János személyében még nemzetközi szinten kiemelkedőt is alkotott ez az irányzat. Az osztrák iskola máig korroborálódott érvényességgel írta le számukra, hogy milyen akadályai vannak a piac mint információhordozó platform tervezéssel történő helyettesítésének. Kornai pedig azt, hogy hogyan lesz a folyamatos hiány a tervutasításos rendszerben a nem megfelelő információáramlás szimptomája a piaci árképzés nélkül” (Pogátsa 2016:11–12).

A Kornai János és Antal László nevével fémjelzett reformközgazdász nemzedékek az államszocializmus válságára a piaci reformokat ajánlották gyógymódnak, azaz a központosított, tervutasításos irányítás leépítését és a piaci folyamatok minszélesebb körű implementálását. Az államszocialista rendszer összeomlásakor – e tapasztalatot meghosszabbítva – egy olyan berendezkedés kialakítását látták üdvöztőnek, amely (ahol csak lehet) teret enged a piaci mechanizmusoknak, s amely (ahol csak tudja) visszafogja az állami újraelosztást. Azaz leépíti az államszocialista jóléti redistribúció azon fejletlen formáit, amit Kornai János „koraszülött jóléti államnak” nevezett. Ez pedig már a kapitalizmusépítés neoliberális stratégiáját idézi, azaz egy olyan jelző nélküli kapitalizmus kialakítását, amely a piac nevében indít támadást a társadalmi igazságosság intézményrendszere ellen (Bockman–Eyal 2014 [2002]).

„A tudományos irányzatok, az osztrák iskola és a neoklasszikus közgazdaságtan akkor váltottak át igazán neoliberális politikai ideológiává, amikor Hayek és később Friedman azokat a keynesiánus jóléti államra alkalmazták, és megfogalmazták a 'csúszós lejtő' elméletét. Ez a furcsa kép azt sugallta, hogy ha az állam akár csak egy kicsit is beavatkozik a piac természetes működésébe – például szabályozással vagy újraelosztással –, akkor nincs már megállás, visszafordíthatatlanul elindultunk a totalitárius állam irányába” (Pogátsa 2016: 13).

1989-ben a jelző nélküli kapitalizmussal voltaképpen az éppen győzedelmes angolszász neoliberális kapitalizmusmodellét vettük át. Azt, amit Friedrich August von Hayek és Milton Friedman képviselt, és amit Ronald Reagan (1981 és 1989 között az Egyesült Államok elnöke), valamint Margaret Thatcher (1979 és 1990 között az Egyesült Királyság miniszterelnöke) igyekezett megvalósítani. A Szovjetunió és a kelet-európai államszocialista blokk összeomlásának pillanatában (1989–1990-ben) a reformközgazdászok szemében ez a kapitalizmusmodell volt a kapitalizmus. A jelző nélküli, egyetlen és igazi változat.

„Mindenesetre óriási intellektuális salto mortale a szovjet rendszer kritikáját a nyugati jóléti államokra vonatkoztatni, az állambiztonságot összekeverni a társadalombiztosítással. Sajnálatos módon a kelet-európai rendszerváltó közgazdász-generációk élettapasztalataik alapján fogékonná váltak erre az ideológiára. A mindenható állam helyébe dogmatikusan a mindenható piacot helyettesítették be” (Pogátsa 2016: 13).

1989-ben így – érthetően, de meglehetősen elővigyázatlanul – a társadalmi igazságosság és egyenlőség rendkívül hatékony ellenszerének bizonyuló kapitalizmusmodellt kezdtünk kiépíteni. Hosszabb távon Pogátsa ezt látja a harmadik (neoliberális) Magyar Köztársaság bukása legfőbb okának.

Csigó és Pogátsa tudásszociológiai elemzése ezen a ponton egybecseng (lásd még: Jelinek–Pinkasz [szerk.] 2014). 1989-ben a felzárkózni kívánók „kényelmi pozíciójából” olyan nyugati modelleket vettünk át, amelyek valójában félreértik a nyugati centrumországok tényleges gazdasági, illetve politikai működését. Csigó Pétert idézem:

„'89 kényelmi pozíciója, mely a Nyugatban egy mozdulatlan globális erőközpontot azonosít, elfedi a nyugati demokráciák befejezetlenségét és esendőségét. Legelőször is azt a tényt, hogy a 'Nyugat' is félreértheti saját magát, vagyis hogy a kanonizált demokráciamodellek torz képet festhetnek a demokrácia valós működési folyamatairól. (Hasonlóan ahhoz, ahogyan a mainstream közgazdaságtan tankönyvi modelljei is torz képet festettek a piacgazdaság működéséről, a 2008 óta sokat hangoztatott kritika szerint [...]) '89 'kényelmi pozíciója' azt is elfedi, hogy a nyugati demokráciák önmegértése és valós működése közötti hasonlóságok vagy különbségek mértéke időben is változhat” (Csigó 2016: 111).

Amíg Csigó a nyugat önfélreértésének inkább politikai oldalára mutat rá, addig Pogátsa e tévedés inkább gazdasági oldalát világítja meg. Ahogyan a politikaelemzés irodalmában az 1990-es években nyugaton már megjelenik annak a modellnek a kritikája, amelyet átvettünk (amely a kiüresedett középső közvetítő-képviselési intézményrendszert kéri számon), úgy főként a 2008-as gazdasági válság után a közgazdaságtudományban is feltűnnek e neoliberális agendával kritikus munkák, illetve olyan tekintélyek is szót kérnek újra, akik – bár korábban a neoliberális sokterápiák, megszorítási intézkedések és piacosítási programok atyjai voltak – erőteljes önkritika alá vetik korábbi álláspontjukat.

„A homogén, jelző nélküli kapitalizmus 'bevezetésének' ideológiája látványos zsákutcához vezetett sok helyen. Ennek ma már széles irodalma van, többek között olyanok tollából is, akik az amerikai neoliberális ortodoxia Saulusából váltak alterglobalista heterodox Paulusokká. Legismertebb közülük a Világbank korábbi vezető közgazdásza, az őszintén bocsánatot kérő Joseph Stiglitz, illetve Jelcin elnök egykori, Harvardról érkezett emblematikus privatizációs tanácsadója, Jeffrey Sachs, aki ma már egy fenntartható fejlődéssel és szegénységgel foglalkozó intézetet vezet. Ők és más szerzők [...] világosan bemutatják, hogy miért volt elégtelen, sőt romboló a helytől és időtől, fejlettségi szinttől, társadalmi struktúrától, kapcsolati hálótól független, jelző nélküli kapitalizmus feltételezése az átmenet idején” (Pogátsa 2016: 12–13).

A 2008 után felerősödő kritikus hangok elsősorban nem a közép-kelet-európai félperiféria egykori államszocialista országai miatt aggódnak, hanem a fejlett és gazdag centrumgazdaságok neoliberalizálását bírálták, elhibázott diagnózisokat és kártékony intézkedéseket kárhoztattak. Az 1989-ben a piacgazdaság útjára lépő „közepesen fejlett” országokban mindazonáltal a károk gyakran még nagyobbak voltak (vö. Bohle 2006).

„A valóságban nemcsak az újjáalakuló piacgazdaságokban, de a sok száz éves kapitalista társadalmakban sem az elméleti modellekben leírt tökéletes piaci mechanizmusok jellemzik a gazdaságot. Ez az elmentmondás elmélet és praxis között egy zűrzavaros átmeneti országban, gazdasági összeomlás közepette még kártékonyabb, mint egy leülepedett társadalmi rendben, magasabb fejlettségi szinten” (Pogátsa 2016: 12–13).

A KAPITALIZMUS VÁLTOZATAI ÉS MAGYARORSZÁG „VÁLASZTOTT” KAPITALIZMUSMODELLJE

Pogátsa szerint a rendszerváltáskor Magyarország más kapitalizmusmodell is „választhatott” volna. Érdemes volna elemezni a korszak gazdaságpolitikai vitáit, az ország súlyos külső eladósodása miatt e választás ugyanis aligha volt szabad (vesd össze: Jelinek–Pinksz [szerk.] 2014: 10–86). Annyi azonban bizonyos, hogy a tőkés piacgazdaságnak már akkor is számos, eltérő intézményes berendezkedéssel jellemezhető változata volt. S noha akkor a döntéshez még nem állt rendelkezésre a kapitalizmus különböző válfajait (*varieties of capitalism*) vizsgáló irányzat hatalmas irodalma, tudható volt, hogy a kapitalizmus nem egységes.⁶ Mint ahogyan az is tudható volt, hogy a jelző nélküli tankönyvi változat egy, a valóságban sehol fel nem lelhető tiszta típus csupán.

„1989 után aztán megkezdődött az új gazdasági és társadalmi rend kialakítása a meglehetősen egydimenziós sémák alapján. A kapitalizmus–kommunizmus ellentétpár mint meghatározó fogalmi horgony ugyanis sablonossá tette a kelet-európai piaci rendszer kiépítésének feladatát. Miközben a nyugati világ bőségesen adott volna választási lehetőséget a létező kapitalizmus különböző válfajai között, a kelet-európaiak egy absztrakt tankönyvi muszter alapján egy sehol nem létező kapitalizmus építésébe vágtak bele nagy elánnal” (Pogátsa 2016: 13).

Ez ad magyarázatot arra is, hogy a rendszerváltás történeti pillanatához elérkezve Pogátsa megszakítja az elbeszélés történeti fonalát, és a kapitalizmus, valamint a jóléti intézményrendszerek válfajainak ismertetésébe fog. Meg kívánja mutatni, hogy a vonatkozó irodalom alaptípusainak megkülönböztetésével mennyi variáns közül „választhatott” volna Magyarország, illetve „választhattak” volna a kelet-európai posztoszocialista országok 1989-ben.

A kötet szempontjából a legnagyobb jelentősége a jóléti állam északi-skandináv modelljének van – ez az, amit választanunk kellett volna, illetve ami felé még ma sem lenne késő elmozdulnunk (Pogátsa 2016: 24–33). Fontos az angolszász neoliberais modell, amit ténylegesen megcéloltunk, amikor rosszul választottunk (Pogátsa 2016: 40–57). És különösen fontos a külföldi működő tőkétől függő kapitalizmus modellje, amit ténylegesen megvalósítottunk (Pogátsa 2016: 71–82).

Ezen a ponton érdemes röviden kitérni Pogátsa Zoltán könyvének műfajára. A kötet nem annyira a szisztematikus értekezések bevett logikáját követi. Az olvasót mindenekelőtt *meg akarja győzni* arról, hogy Magyarországnak a jóléti állam északi-skandináv modelljét kell megcéloznia és megközelítenie. A kötet voltaképpen egyetlen hosszú érvelés az északi modell megvalósíthatósága és megvalósítandósága mellett. Pogátsa szisz-

⁶ E helyütt természetesen nem térhetünk ki részletesen a kapitalizmus változatait vizsgáló irányzat részletes áttekintésére, amihez Pogátsa és Scheiring elemzése mellett az itt tárgyalt munkák közül Végső (2016) dolgozata is kapcsolódik. A kapitalizmus „formatanát” kidolgozó – főként Max Weberre hivatkozó – iskola alapjait Hall és Soskice tette le az ezredfordulót követően (Hall–Soskice [szerk.] 2001). A kelet-közép-európai átalakulást és egyben a volt államszocialista kapitalizmusokat elemző irodalomból elsősorban Szelényi Iván, Dorothee Bohle és Greskovits Béla hozzájárulásait említhetjük ki olyan munkákként, amelyek az itt releváns fő (ideál)típusokat meghatározták (Bohle–Greskovits 2007, 2009, 2012; Szelényi 2013–2014, 2014, 2015a, 2015b).

tematikusan számba veszi a visszatérő ellenvetéseket és sorra cáfolni kívánja őket. Minden egyes adata, érve, állítása afelé mutat, hogy az északi modell minél szélesebb körű kiépítése biztosíthatja az ország felemelkedését és felzárkózását.⁷

Kornai János és az egykori reformközgazdász iskola bevett érve például, hogy Magyarországon túl nagy az újraelosztás mértéke, egy koraszülött jóléti államot örököltünk a szocializmusból, amit le kell építeni, mert nem engedhetjük meg magunknak, lefékezi a gazdasági növekedést, csökkenti versenyképességét, rontja a nyugathoz történő felzárkózás esélyeit. Lássuk, hogyan érvel ez ellen Pogátsa!

„Fejletlenebb országokban – így Magyarországon is – sokan azt gondolják, hogy a ‘jóléti állam’ fogalma azt jelenti, hogy egyes országok gazdagok, ezért megengedhetik maguknak, hogy magas életszínvonalat biztosítsanak polgáraiknak. Sokan így képzelik el a jóléti államot: egy gazdaság, amely fejlett, tehetős, ezért széles körű jólétet képes biztosítani polgárainak, mindenekelőtt bőkezű szociálpolitikai juttatások árán. A valóságban azonban pont a fordítottjáról van szó: egy társadalmi-gazdasági modellről, amely erős gazdaságot teremt. Az európai jóléti államok nem előbb lettek gazdagok, majd utána kezdtek el újraelosztani, hanem az állam újraelosztásból finanszírozott befektetései a társadalmi tőkébe okozták azt, hogy ezen országok gazdagabbá válnak a többiekénél” (Pogátsa 2016:21).

A könyv alighanem olyan elképzelt olvasókat szem előtt tartva íródott, akik azt az itthon főáramnak számító közgazdaságtani-gazdaságpolitikai tudással olvassák. Egybefüggő érvelése a jóléti állam északi-skandináv modellje mellett így folyamatos vita az itthon bevett, Pogátsa által neoliberálisnak, illetve neokonzervatívnak nevezett gazdaság- és társadalmpolitikai felfogások ellen. Így folytatja:

„A jóléti állam nem a már megtermelt érték elosztogatása a szegényeknek valamilyen gazdaságilag hatékonytalan erkölcsi elképzelés alapján, hanem egy komplex, rendkívül versenyképes gazdasági modell, egy tudatos politikai gazdaságtani berendezkedés. Ismérve, és egyben sikerének jellegzetessége, hogy a demokratikus, szociális és fenntarthatósági célokat egyedülként képes társítani a kapitalizmus hatékonysági alapelveivel. A jóléti állam olyannyira nem luxus, hogy nélküle gyakorlatilag nincs fenntartható kapitalizmus” (Pogátsa 2016: 21).

A jóléti állam mintegy ellenpólusa a kapitalizmus azon intézményes változata, amely lehetőséget ad a közteherviselés elkerülésére s ezen keresztül a közcélok megvalósítását célzó intézmények finanszírozásának magánérdekű megkerülésére. A nemzetközi offshore területek, vagyis azon adóparadicsomok, amelyek lehetővé teszik magánvagyonok eltüntetését, illetve követhetlenné tételét és anonimizálását, ilyen módon a közteherviselés alapelvét sértik, amennyiben nem járulnak hozzá a kevésbé kedvező pozíciójú állampolgárok számára esélyt kínáló állam finanszírozásához (Pogátsa 2016: 58–65).

⁷ A könyv argumentációs stílusához tartozik az is, hogy számos esetben találkozunk ismétléssel, újra és újra előkerülő érvekkel. A szöveg megfogalmazásainak tömörsége a felületesség, a szerepeltetett adatok, érvek és állítások pedig tendenciózusság benyomását is kelthetik az olvasóban. A kötet leegyszerűsítő olvasata szerint a neoliberalizmus minden baj forrása, ellenben az északi modell minden bajra megoldást nyújt. Nos, a könyv érvelése és nyelvezete valóban nem különbözik attól a nyelvtől, amit a szerző kiterjedt publicisztikai tevékenysége során is használ. Az is kétségtelen, hogy a nyilvánosságban – televízióban, sajtóban, kerekasztal-beszélgetéseken, vitákon – kifejezetten sokat szereplő Pogátsa valóban viszonylag könnyen érthető formában fogalmazza meg állításait és érveit. Ez azonban – meglátásom szerint – nem a felületesség, hanem a szakmailag még vállalható, de már közérthető megfogalmazások iránti igény számlájára írható. A közvélemény és a közviták formálásának igénye azt is megköveteli, hogy a témában teendő javaslatok, állítások és érvek viszonylag széles nagyközönség számára is érthetőek legyenek.

„Az offshore rendszernek három fontos hatása van. A piaci hatékonyságra hivatkozva elvonja a finanszírozást a nyugati világban az 1933 és 1973 között kialakított jóléti rendszerektől, amelyek a piaci fundamentalizmus ideológiája szerint folyamatosan 'túl drágák', ezért leépítésre szorulnak. Az ismert számok alapján elmondható, hogy az offshore rendszer megszüntetésével ismét fenntarthatóvá válnának ezek az újraelosztási rendszerek. Másrészt a könnyen befolyásolható adóparadicsomok létezésükkel zsarolási potenciált jelentenek a többi nemzetállammal szemben, és így ott is elérhető az adócsökkentés, a dereguláció. Ez pedig a vagyon felfelé, a kockázatok lefelé történő újraelosztását jelenti, illetve a jóléti rendszerekből történő további forráskivonást. Harmadrészt pedig a fejlesztési pénzek többszörösének elszivárgásán keresztül ellehetetlenítik a harmadik világbeli és a feltörekvő országok felzárkózását” (Pogátsa 2016: 61).

A Tax Justice Network nevű nemzetközi civil szervezet 2012-es jelentése szerint Magyarország – addig – 242 milliárd dollárra becsülhető veszteséget szenvedett el offshore adóelkerülés miatt. Jóllehet az offshore-világranglistát az Egyesült Államok, Luxemburg, Svájc, a Kajmán-szigetek és az Egyesült Királyság vezeti, hazánk is kitüntetett szereplője az adóelkerülésnek. E szerint Magyarország

„...megelőzi a nálánál sokkal nagyobb, és korruptabb hírben álló Lengyelországot, Ukrajnát és Kazahsztánt is! Az 1980-as évek óta Magyarországról kiáramlott összeg nyers számítások szerint a magyar államadósság két és félszeresét teszi ki [...]. Gyakorlatilag [ez] azt jelenti, hogy az elmúlt harminc év megszorításainak többsége értelmetlen volt. Ezenfelül pedig örökre érvényét veszti azok a kijelentések, amelyek szerint a magyar állam túl nagy lenne, a jóléti juttatások pedig koraszülöttek” (Pogátsa 2016: 62).

Pogátsa amellet érvel, hogy az állampolgárok tudásába, egészségébe befektető skandináv-északi jóléti modell Magyarországon is bevezethető lenne. Egy másik visszatérő ellenvetést megelőzve – mégis miből volna ez finanszírozható? – ennek forrásait is megadja: az offshore-elszivárgások minimalizálása mellett a 2010 után bevezetett egykulcsos, előbb 16%-ra, majd 15%-osra mérsékelt személyi jövedelemadó okozta évi kb. 500 milliárd forintos kiesés csakúgy megszüntethető lenne, ahogyan az állam ÁFA-vesztése (évi 300–350 milliárd forint) sem szükségszerű (részletesebben: Pogátsa 2016: 229–243). Hatékony közpolitikákkal, a nemzeti össztermék nagyobb arányának oktatásra, egészségmegőrzésre, megelőzésre és gyógyításra fordítandó arányának emelésével, hatékony antikorrupciós intézményrendszer kiépítésével igenis előteremthetőek volnának az állampolgárok munkaképességébe befektető északi típusú jóléti államhoz szükséges források (lásd: Pogátsa 2016: 203–243).

A Holtpont elemzései közül emellet hoz fel empirikus érveket Vastagh Zoltán (2016) rendkívül meggyőző tanulmánya is (*Az állami újraelosztás és a jövedelmi egyenlőtlenségek politikai természete*). Szintén különféle kapitalizmusvariánsok összehasonlító elemzésével mutatja be, hogy az államoknak és a politikának bőven maradt mozgástere a jövedelmi és elosztási egyenlőtlenségek formálására. Az állami szabályozás és újraelosztás játékerét hiba volna alulbecsülni – írja elemzésében –, a hazai gyermekszegénység joggal aggodalmat keltő mértéke ugyanúgy nem szükségszerű, ahogyan a családtámogatások rendszere által (disz)preferált csoportok előnye (hátránya) sem megváltoztathatatlan. Végkövetkeztetésében ezt írja:

„...arra a korábbi kérdésre, hogy vajon ma kizárólag piacgazdasági szükségszerűségek indokolják-e a magyarországi jövedelemeloszlás mértékét és jellegzetességeit, a fentiek alapján egyértelműen nemleges választ adhatunk. Nyilvánvaló persze, hogy az állami újraelosztás nagyságrendjét a gazdasági korlátok

behatárolják, de az eddigiekben felsorakoztatott összehasonlítások alapján az is egyértelműnek tűnik, hogy szinte bármekkora is legyen az elosztható pénzmennyiség nagysága, annak belső struktúrája viszonylag tág határok között változtatható, tehát a társadalom jövedelmi egyenlőtlenségeinek alakulása igen nagy részben az állam – és így a politika – felelőssége is” (Vastagh 2016: 187).

A HARMADIK KÖZTÁRSASÁG ÉS A NER NÖVEKVŐ EGYENLŐTLENSÉGEI ÉS IGAZSÁGTALANSÁGAI

A két kötet egybehangzó konklúziója szerint a rendszerváltás utáni gazdaság- és társadalompolitika formálót is felelősség terheli az elmúlt bő két és fél évtized társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségeinek és igazságtalanságainak alakulásáért. Ahogyan a külföldi működőtőke-függővé alakított neoliberális Harmadik Köztársaság, úgy az azt tagadó, de társadalomellenes programjában azt csak tovább radikalizáló illiberális-neokonzervatív NER elosztási viszonyai *egyaránt elfogadhatatlanok*.

Sebők Miklós (2016) elemzése a rendszerváltás utáni progresszív(nek) (nevezett) politikai irányzat gazdaságpolitikai főszereplői, ideológiája és közpolitikai főárama elemzésére vállalkozik (*A modernizációs konszenzus mint a rendszerváltás ideológiája és közpolitikája*). Az elemzés legnagyobb erénye, hogy bemutatja a modernizációs konszenzus mint progresszív ideológia felemelkedését, virágzását, majd bukását, s valamelyest jelezni tudja ebben a neoliberális gazdaságpolitikai szárny szerepét is. Azt a csoportosulást, amelyet Szalai Erzsébet előbb „új elitnek”, majd később „későkádári technokráciának” nevezett (Szalai 1989, 2001: 44–57). Lényegében ez az a gazdaságpolitikailag elkötelezett közgazdász-csoport, amelynek tanaival Pogácsa egész könyvében vitatkozik, s amelyet a jóléti állam északi-skandináv modellje legelszántabb ellenfeleinek tart.

A hajléktalanság állami kezeléséről írott tanulmány Missetics Bálint (2016) tollából szintén remek munka (*„Gátak építése helyett”: A hajléktalanság kezelése a rendszerváltás után*). Az évtizedek óta húzódó lakhatási válság rendszerváltás utáni tetőzéséről és politikai félrekezeléséről Missetics által felvázolt kép szintén az 1989-es rendszer folytathatatlansága mellett érvelő szomorú láttelel. Annak kérdésében, hogy a hajléktalan embereket „el kell tüntetni” a tisztos honpolgárok szeme elől (a helyett, hogy alaposan végiggondolt közpolitikai megoldásokkal érdemben enyhítették volna a lakhatási válságot), meglepő konszenzus alakult ki az elmúlt bő két és fél évtizedben. Missetics is a mellett érvel, hogy az igazságosság és az emberi méltóság érdekében csak kiérlelt közpolitikai javaslatcsomaggal lehetne kezelni e súlyos társadalmi problémát.

Takács Erzsébet (2016) tematikusan kapcsolódó írásában a kölcsönös segítségnyújtásra és közösségvállalásra való hajlandóság erodálódását mutatja be (*A szolidaritás és a társadalmi együttműködés az individualizálódott társadalmakban és Magyarországon*). Az elemzés a kortárs nyugati társadalomtudomány (főként a francia individuumszociológiák)⁸ szempontjaiból vizsgálja a magyarországi helyzetet. Elsősorban a folyamatok

⁸ A „francia individuumszociológiák” értelmezéséhez segítséget nyújthat, ha meghatározását a francia szociológiai mező 1990-es és 2000-es évekbeli alakulásához kötjük. Az alábbiakat Fáber Ágoston írja Pierre Bourdieu (és a francia szociológiai mezőben a nevéhez kötődő „kritikai szociológia”), Luc Boltanski (és a nevével fémjelzett program, „a kritika szociológiája”), valamint a mozgalmkutató Alain Touraine-nek a szubjektumot, a cselekvőt újra a szociológiai vizsgálódás középpontjába visszaemelő törekvéséről. „Ezzel párhuzamosan ismét bontogatják szárnyaikat azok a szociológiai irányzatok, amelyek az egyént helyezik érdeklődésük középpontjába, többek között Philippe Corcuff kutatásainak fókuszpontjában is az individualizáció áll, és a francia szociológián belül megjelenik egy irányzat, amely magát összefoglalóan individuumszociológiának nevezi, bár képviselői határozottan tartózkodnak attól, hogy magukat iskolának tekintsék” (Fáber 2014: 123, vesd össze: Martuccelli 2012; Rényi–Sik–Takács 2014: 34–48).

leírására vállalkozik, a szolidaritáscsökkenés okainak magyarázatával részint már adós marad. Rögzíti ugyan az alacsony fokú bizalmat, a gyenge szolidaritást, az együttműködési készség hiányát, nem világítja azonban meg kellően ennek intézményes okait: a közösségvállalási hajlandóság alulfinanszírozás miatt elsorvadó intézményrendszerét, ápolatlanul elenyésző normarendjét. Fogódzót nyújthatna e jelenségkör értelmezésében, ha megfontolná a társadalmi értékrendszer-kutatások főáramú értelmezésének kritikáját is (Pogátsa 2016: 83–91). A magyarok „normazavaros”, illetve „bizalomhiányos” volta az értékutatók főáramú értelmezését kritikátlanul átvéve nemzetkaraktológiai kinyilatkoztatásként hat és a fejletlenség egyik legfőbb okaként jelenik meg – helytelenül. Jellemzően okként, nem pedig okozatként jön számításba Takácsnál is. Megvilágítóbb azonban, ha e jelenségeket – Pogátsa olvasatában – a jóléti intézményrendszerek hiányának következményeként fogjuk fel (Pogátsa 2016: 83–91).

A *Holtpont Identitás, kultúra, emancipáció* című záróegységében három tanulmányt találunk. Az első kettő a roma/cigány, a székely, illetve a magyar identitás dinamikáinak elemzésére vállalkozik. Patakfalvi-Czirják Ágnes (2016) a székely identitáskategória formálódásának, esszencialista felfogásának kultúratudományi kritikáját nyújtja (*Nemzeti csoportkép: A székely identitás mint kategória alakulása a rendszerváltás óta*). Binder Mátyás (2016) a roma/cigány identitáspolitika rendszerváltás utáni történetét írja meg a Nancy Fraser (1997) által felvetett újraelosztás vagy elismerés dilemma lencséjén keresztül (*„Roma – identitás – politika” a rendszerváltás utáni Magyarországon*). A tanulmánykötet zárótanulmánya Bagi Zsolt (2016) munkája, amely a kortárs magyar irodalom modern, illetve posztmodern tendenciáját értelmezi újra (*Emancipáció túl a modernség horizontján: A mai magyar irodalom elköteleződéseiről*).

SEM 1989, SEM 2010 – AZ ÉSZAKI MODELL FELÉ?

Pogátsa és Scheiring diagnózisa szerint a neoliberális Harmadik Köztársaság gazdaságpolitikájának vezérelve a külföldi működőtőke-beáramlás maximalizálása volt.

„A jelő nélküli kapitalizmusnak gondolt új gazdasági modell helyett a valóságban a külföldi működőtőke-függő versenyállam alakult ki, amely neoliberális gazdaságfilozófiai alapokon állva nem működtetett érdemi, monitorozott, visszacsatoló szakpolitikai alrendszereket. A jóléti állami funkciók elégtelenek, illuzórikusak maradtak, névleges szerepet töltek be. Az állam a gazdasági fejlődést, a globális centrumhoz való felzárkózást ugyanúgy az absztrakt piaci folyamatoktól és külföldi befektetőktől várta, mint a társadalmi mobilitást” (Pogátsa 2016: 131–132).

A társadalmi szolidaritást is újratermelő szociális, oktatási és egészségügyi intézményrendszer finanszírozása ehhez képest maradékelven történt (ami a fontosabb ügyek után megmarad, azon osztozhatnak). Mintha a társadalmi újratermelés e makrorendszerei nem az állampolgárok tudásába, egészségébe és munkaerejébe irányuló közép- és hosszútávú befektetések lennének. A rendszerváltás után tartósan alacsony szinten stabilizálódott a foglalkoztatás, a külföldi működő tőke pedig alapvetően viszonylag alacsony hozzáadott értékű termelőfolyamatokat telepített a poszt-államszocialista félperifériára (Pogátsa 2007).

„Az állam szakpolitikai értelemben passzívvá válik, sem érdemi jóléti államot nem működtet az északi modell mintájára, sem pedig aktív iparpolitikát nem folytat [...]. Minden társadalmi változást a külföldi befektetések [...] járulékos hatásaként vár el: a foglalkoztatás emelkedését és az ebből adódó életszínvonal-

emelkedést, a bérek felzárkózását, a technológiai és tudástranszfert, illetve a hazai tulajdonú gazdaság fejlődését a beszállítói láncok megerősödésén keresztül. A globális tőke számára nem vonzó periferikus térségek és társadalmi csoportok felemelésére nincs stratégiájuk, azt neoliberalis módon a gazdagoktól a szegények felé lecsorgó kapitalizmus (*trickle down economics*) alapján képzelik el” (Pogátsa 2016: 71, vesd össze: 71–82).

Kisebb-nagyobb változatossággal ez a modell honosodik meg a kelet-közép-európai országokban, jól lehet azok társadalmi és politikai helyzete lényegesen eltérő, mint ahogyan történeti örökségük is más. Magyarországon 2010 hoz jelentős változást: a NER formájában tartósan berendezkedik a tagadott rendszer társadalomellenes tendenciáit felerősítő neokonzervatív-illiberális gazdaság- és társadalompolitika (vesd össze: Pogátsa 2016: 173–202).

Antal Attila (2016) szintúgy remek tanulmánya bemutatja, hogy a magyar politikában aligha írható körül a szociáldemokrata-baloldali identitás (*Politikai ellenség és identitás*). A politikai jobboldal ilyen módon erősebben képes meghatározni a baloldaltól kialakított képet, mint az önmagát. Antal jól látja, hogy a német politikateoretikus, Carl Schmitt politikum-felfogása erőteljesen formálta a NER vezető politikai erejének világszemléletét. Ellenségkonstruáló mechanizmusai schmitti alapon jó ideje csaknem teljességgel átvették az uralmat a baloldaltól kialakítható képzetek felett. Schmitt liberalizmuskritikája nem véletlenül „olvasható össze” ilyen remekül a Fidesz–KDNP ellenségkonstruáló gépezetének működésével. Ha nincs koherens baloldali identitás – mert a pártállami múlt miatt a magukat baloldalinak tekintő alakulatok szégyenükben egymásra licitálnak piacpártiságukkal –, akkor a gyenge, ideológia nélküli, önmagát, politikáját, küldetését feladó, liberálissá vált „baloldal” kézenfekvő célpont, remek „ellenség-anyag” (Antal 2016: 149–151, vö.: Pogátsa 2016: 137–141).

Abban is tökéletesen igaza van Antal Attilának, hogy a baloldalnak „*Carl Schmitt szavaival megfogalmazva: vállalni kell a politikai létezés fáradalmait és kockázatait*” (Antal 2016: 151). Azaz: politizálnia kell és vissza kell szereznie saját identitása feletti önrendelkezését. Mi alapozhat azonban meg egy erős és koherens baloldali-szociáldemokrata identitást? Mi lenne az a tartalom, amit egy ilyen politikai erő képviselni tudna, és aminek programmá tételére felhatalmazást is kaphatna? Erre a *Holtpont* szerzőinek nincsen válaszuk (pontosabban válaszuk csak fragmentált, utalásszerű). Pogátsa kötetének azonban van (Pogátsa 2015, 2016: 203–243).

Az északi-skandináv modell a jóléti államok azon változata, amely széleskörűen befektet a társadalmi újratermelés rendszereibe s ezen keresztül állampolgárai egészségébe, tudásába és munkaképességébe (Pogátsa 2016: 24–33). Célja, hogy az állampolgárok területi elhelyezkedéstől és társadalmi osztályhelyzettől függetlenül egyenlően magas színvonalú oktatási, egészségügyi és szociális szolgáltatásokhoz juthassanak, viszonylag olcsón és környezetbarát módon utazhassanak (közösségi közlekedéssel), és a megfelelő intézkedésekkel minimumra szorítsa vissza a korrupcióra elfolyó közpénzeket. Az északi modell a demokráciát jól képzett, a közvitákat értő, anyagilag viszonylag független társadalomtól teszi függővé. Építve a tapasztalatra, ami szerint pusztán piaci eszközökkel sem az *underclass*, sem a prekárius élethelyzetekben lévők száma nem csökkenthető, az északi modell kiterjedt intézményes támogatások rendszerével teszi lehetővé e csoportok felemelkedését. Tudható az is, hogy a társadalmi igazságtanságokat mérséklő intézmények jótékony hatása nélkül a képzett, relatíve autonóm középosztály sem szélesíthető. Márpedig a képzett, anyagilag viszonylag független állampolgárok alkotta széles

politikai közösség nélkül stabil demokrácia sem képzelhető el.

Az északi modell – melynek részletesebb bemutatására jelen keretek között nincsen mód – mintát kínál viszonyaink egyenlőbbé, igazságosabbá, fenntarthatóbbá és demokratikusabbá tételére. Talán éppen az északi modell lehet az a *Holtpont* címlapján látható, mozgásban lévő vörös golyó, amely kimozdítja a holtpontba ragadt szürkéket – s ezzel lendületet és irányt ad egy igazságosabb és egyenlőbb világért tenni akaróknak.

HIVATKOZÁSOK

- Antal A. (2016) Politikai ellenség és identitás. In Földes Gy. – Antal A. (szerk.) *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest: Napvilág, 131–152.
- Bagi Zs. (2016) Emancipáció túl a modernség horizontján: A mai magyar irodalom elköteleződéseiről. In Földes Gy. – Antal A. (szerk.) *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest: Napvilág, 302–317.
- Binder M. (2016) „Roma – identitás – politika” a rendszerváltás utáni Magyarországon. In Földes Gy. – Antal A. (szerk.) *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest: Napvilág, 249–275.
- Bockman, J. (2011) *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Bockman, J. – Eyal, G. (2014 [2002]) Kelet-Európa mint a közgazdaságtani tudás laboratóriuma: A neoliberalizmus transznacionális gyökerei. (Ford.: Rapcsák B.) *Fordulat* (új folyam), 7 (21): 102–149.
- Bohle, Dorothee (2006) Neoliberal hegemony, transnational capital and the terms of the EU’s eastward expansion. *Capital & Class*, 30: 57–86.
- Bohle, D. – Greskovits, B. (2007) Neoliberalism, Embedded Neoliberalism, and Neocorporatism: Towards Transnational Capitalism in Central-Eastern Europe. *West European Politics*, 30 (3): 443–466.
- Bohle, D. – Greskovits, B. (2009) Varieties of Capitalism and Capitalism „tout court”. *European Journal of Sociology*, 50 (3): 355–386.
- Bohle, Dorothee – Greskovits, Béla (2012) *Capitalist Diversity on Europe’s Periphery*. Ithaca, NY–London: Cornell University Press.
- Böcskei B. (2016) Új autoriter rezsim: A magyar illiberalizmus és a „létező liberalizmus” válsága. In Földes Gy. – Antal A. (szerk.) *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest: Napvilág, 79–95.
- Böröcz, J. (2009) *The European Union and Global Social Change: A Critical Geopolitical-Economic Analysis*. London–New York: Routledge.
- Csigó P. (2016) ‘89 mint társadalmi csapda. In Földes Gy. – Antal A. (szerk.) *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest: Napvilág, 96–130.
- Eyal, G. (2014 [2000]) Antipolitika és a kapitalizmus szelleme: Disszidensek, monetaristák és a cseh rendszerváltás. (Ford.: Csurgó D., Fejős A. és Sidó Z.) *Fordulat* (új folyam), 7 (21): 216–264.
- Eyal, G. – Szelényi, I. – Townsley, E. (1998) *Making Capitalism without Capitalists: Class Formations and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London – New York: Verso.
- Fáber Á. (2014) Determinizmus, episztemológiai szakadék és társadalomkritika Pierre Bourdieu-nél és Luc Boltanski-nál. *Eszmélet*, 26 (103): 122–134.
- Földes Gy. – Antal A. (szerk.) (2016) *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest: Napvilág.
- Földes Gy. – Antal A. (2016) Előszó. In ők. (szerk.) *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest: Napvilág, 7–8.
- Fraser, N. (1997) From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a „Postsocialist” Age. In ők. *Justice Interruptus: Critical Reflections on the „Postsocialist” Condition*. New York – London: Routledge, 11–40.
- Hall, P. A. – Soskice, D. (szerk.) (2001) *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford: Oxford University Press.
- Jelinek Cs. – Pinkasz A. (szerk.) (2014) *Fordulat*, (új folyam), 7 (21).
- Magyar B. (szerk.) (2013) *Magyar polip: A posztkommunista maffiaállam*. Budapest: Noran Libro.
- Magyar B. (2015) *A magyar maffiaállam anatómiája*. Budapest: Kossuth.
- Mannheim K. (2000 [1932]) A jelenkori szociológia feladatai. In ők.: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris, 345–379.
- Martucelli, D. (2012) Elemzések és gondolatok az individuumszociológiákról. (Az interjú készítette: Szépe A.) *Replika*, 23 (79): 23–44.
- Misetics B. (2016) „Gátak építése helyett”: A hajléktalanság kezelése a rendszerváltás után. In Földes Gy. – Antal A. (szerk.) *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest: Napvilág, 192–218.
- Patakfalvi-Czirják Á. (2016) Nemzeti csoportkép: A székely identitás mint kategória alakulása a rendszerváltás óta. In Földes Gy. – Antal A. (szerk.) *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest: Napvilág, 276–301.
- Pogátsa Z. (2007) *Éltanuló válságban: Állam és piac a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest: Sanoma.
- Pogátsa, Z. (2011) *Heterodox International Political Economy*. Sopron: University of West Hungary Press.
- Pogátsa Z. (2015) Az Északi Modell relevanciája Magyarországon. *Eszmélet*, 27 (108): 189–201.

- Pogátsa Z. (2016) *Magyarország politikai gazdaságtana: Az északi modell esélyei*. Budapest: Osiris.
- Rényi Ágnes – Sik Domonkos – Takács Erzsébet (2014) Elemzési szempontok a késő modern társadalmak kordiagnózisához. *Szociológiai Szemle*, 24 (3): 18–60.
- Scheiring G. (2016) A nemzeti burzsoázia diszkrét bája: A demokrácia hanyatlásának politikai gazdaságtana. In Földes Gy. – Antal A. (szerk.) *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest: Napvilág, 11–45.
- Sebők M. (2016) A modernizációs konszenzus mint a rendszerváltás ideológiája és közpolitikája. In Földes Gy. – Antal A. (szerk.) *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest: Napvilág, 46–76.
- Stark, D. – Vedres, B. (2012) Political Holes in the Economy: The Business Network of Partisan Firms in Hungary. *American Sociological Review*, 77 (5): 700–722.
- Szalai E. (1989) Az új elit. *Beszélő*, 9 (27): 65–74.
- Szalai E. (2001) *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula.
- Szelényi, I. (2013–2014) Varieties of Social Structure During and After Socialism: Russia, East Europe, and China. *Chinese Sociological Review*, 46 (2): 3–31.
- Szelényi, I. (2014) Pathways from and Crises after Communism: The Case of Central Eastern Europe. *Belvedere Meridionale*, 26 (4): 7–23.
- Szelényi, I. (2015a) Pathways from and Crises after Communism: The Case of Former USSR and China. *Belvedere Meridionale*, 27 (1): 5–26.
- Szelényi, I. (2015b) Capitalisms after Communism. *New Left Review*, 56 (96): 1–13.
- Takács E. (2016) A szolidaritás és a társadalmi együttműködés az individualizálódott társadalmakban és Magyarországon. In Földes Gy. – Antal A. (szerk.) *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest: Napvilág, 219–246.
- Vastagh Z. (2016) Az állami újraelosztás és a jövedelmi egyenlőtlenségek politikai természete. In Földes Gy. – Antal A. (szerk.) *Holtpont: Társadalomkritikai tanulmányok Magyarország elmúlt 25 évéről*. Budapest: Napvilág, 155–191.
- Wallerstein, I. (2004 [2003]) Antropológia, szociológia és egyéb kétes diszciplínák. (Ford.: Mund K.) *Budapesti Könyvszemle*, 16 (2): 177–183.
- Wallerstein, I. (2010 [2004]) *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. (Ford.: Koltai M. B.) Budapest: L'Harmattan – Eszmélet.